

КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МАКАЛ, ЛАКАПТАРЫ

Кыргызстанда макал, лакаптарды жыйноо жана изилдөө өткөн кылымдын 20-жылдары башталган. Буга Кайым Мифтаковдун 1922-жылдары Кыргызстандын бардык бурчтарында саякаттап жүргөн мезгилде жазылып алынган макал, лакаптар далил. Ошол убакыттан бери макал, лакаптарды жыйноо, изилдөө орус жана кыргыз окумуштуулары тарабынан изилденип келди. Маселен, 1944-жылы К.К. Юдахиндин «Русско-киргизский словарь» аттуу эмгегинде 700гө жакын киргизилген макал, лакаптары, 1948-жылы Бүбү Керимжанова түзгөн “Кыргыздын макалдары жана лакаптары” аттуу жыйнак алгач жыйноо жана жарыялоо багытында жасалган аракеттер эле. Ушул жыйнактардын негизинде ырдын ритмикалык түзүлүштөрүн изилдеген Кулан Рысалиев макал, лакаптардын ритмикалык түзүлүшүн анализдеп, 1959-жылы “Ала-Тоо” журналынын №7 санына көлөмдүү теориялык макала жарыялап, макал-лакаптар жети, он бир муундан түзүлөрүн мисалдарды келтирүү менен далилдүү жазып берсе, 1962-жылы фольклорист Сапарбек Закиров “Кыргыз элинин макал, лакаптары” аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин жарыялайт. Аталган эмгектин баалуулугу, макал, лакаптардын пайда болгон булактарынан баштап, бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү менен алардын жыйынтыктуу теориялык белгилерин далилдүү мисалдар менен ачып берет. Ушул эле багытта Самар Мусаев жана Жаки Таштемировдор “Кыргыз адабияты” аттуу 8-класстар үчүн 1954-жылы жазган окуу китебинде да макал-ла-

каптардын теориялык белгилерин ажыратып жазып беришет. Аталган илимий эмгектерден кийин эл арасында айтылып жүргөн макал-лакаптардын негизинде түзүлгөн жыйнактар жарыяланган. Маселен, 1979-жылы “Киргизские пословицы, поговорки и изречения” (Түз. К.Исамбаев), 1982-жылы “Кыргыз макал-лакаптар” (Түз. Ш.Усупбеков), 1988-жылы “Кыргыз макал-лакаптары” (Түз. К.Төлөев), 1999-жылы “Сөз – сөөлөт: накыл сөздөр” (Түз. К.Асаналиев), 2000-жылы “Даанышман ойлор: афоризмдер, макал-лакаптар” (Түз. Т.Самудинов), 2004-жылы “Кыргыз макал, лакап жана учкул сөздөр” (Түз. Гүлия Тажиева), 2004-жылы “Акылмандар айткан сөз: афоризмдер, макал-лакаптар” (Түз. Т.Самудинов), 2005-жылы “Кыргыз макал-лакап, учкул сөздөрү” (Түз. Мухамед Ибрагимов), “Макал-лакаптар” (Түз. Эльмира Ташболотова, В.Мусаева), 2008-жылы “Кыргызча-орусча, англисче макал-лакаптар” (Түз. Б.С.Исамбаева, А.С.Иптарова), 2010-жылы “Макал-лакаптар” (Түз. А.А.Садыкулова), 2011-жылы “Кыргыз элинин макал-лакаптары” (Түз. А.А. Джапанов), 2012-жылы “Орундуу ойлор, макалдар, учкул сөздөр” (Түз. Касым Сулайманов), “Макал, лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор” (Түз. Ж.Ы.Койчуманов, Ы.Кадыров) аттуу жыйнактар окурмандарга таанылган. Аталган жыйнактарга салыштырмалуу Сапарбек Закировдун алгач илимий теориялык изилдөөсү кийинки изилдөөлөргө методикалык колдонмо болуп келди. Өзгөчө, макал-лакаптарга берген теориялык аныктамасы: “Макал – деп, коомдук тур-

муштун бардык жагын кучагына алуучу, адамдардын турмуштук тажрыйбаларынан алынган жана алардын дүйнөгө карата көз караштарын билдирип турган, тарбиялык мааниси терең курч сөздүү, рифма жана ритмге ээ болгон, ойду бүтүрө айткан кыска, поэтикалык сүйлөмдөрдү айтабыз, - десе, лакап – деп, кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап так элестүү кылып берилген, өзүнчө чечилүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контекстке карата мааниси чечилүүчү образдуу сүйлөмдөрдү айтабыз”, - деп жазган (1. 40-б.). С.Закировдун мындай макал-лакаптарга берген теориялык аныктамасы мазмунуна жооп берет. Бүгүнкү күндө да фольклорист Сапарбек Закировдун илимий-теориялык изилдөөсү макал, лакаптарды идеялык-тематикалык багыттарга ажыратып кароого жардам берет. Көрсө, макал-лакаптар коомдогу саясий өнүгүштөргө карата жаралып, ошол нукта идеялык багыттарын коомчулукка таанытуу менен тарбиялоого багыт койгондугу байкалат. Өзгөчө, совет доорундагы фольклористикада макал, лакаптардын камтыган мазмундарына жараша төмөнкүдөй тематикаларга ажыратуу менен басма сөздөрдө ар дайым учкай жарыяланып турган.

1. Ден соолук жөнүндөгү элдик макалдардан.
2. Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макалдардан.
3. Согуш жылдарындагы макал-лакаптар.
4. Илгерки макалдар – бүгүнкү турмушта.
5. Достук жөнүндөгү макалдардан.
6. Махабат жөнүндөгү макал-лакаптар.
7. Атеисттик макал-лакаптар.
8. Партия, Ленин, коммунизм, Родина жөнүндөгү макал-лакаптар.

9. Эмгек жөнүндөгү макал-лакаптар (2).

Аталган багыттар макал-лакаптардын идеялык-тематикалык багыттарын аныктоого жардам берет. Ушул багытта Кытайдагы кыргыздар да карашкан. 2001-жылы “Адабият” толуксуз орто мектеп окуу китебинин биринчи бөлүмүн түзгөн Токтонур Аамат сегизинчи машыкта “Макал-лакаптар” деген үйрөнүүдө: “Макал-ылакаптарды окуу, үйрөнүү барышында, макал-лакаптардын турмушту таанытуу, тил жактагы чеберчилигибизди жетилдирип туюндуруу курбатыбызды арттыруудагы маңызы менен өтүмдүүлүгүнө көңүл бөлө отуруп, буларды күндөлүк турмушта сөз сүйлөгөндө, макала же чыгарма жазганда жайында колдоно ала турган болуубуз” – деп жазат (3. 205-б.). 1996-жылы “Сөз берметтери” деген Кыргыз эл ооз адабиятынын бешинчи жыйнагын түзгөн Амантур Байзак: “Макал баш-аягы бирдей келген бир эле бир нече толук сүйлөмдөн түзүлүп, билдирмекчи болгон ой толук мааниси боюнча түшүнүктүү келет... ал эми плакаттар болсо, толук сүйлөм болбостон, баш-аягы окшош болбогон кара сөз катары келип, мааниси толук чыкпайт, ылакаптардын өзүнө тиешелүү окуясы болот”, - деп макал-лакаптарга аныктама берет (4. 2-3-бб.). Демек, кытайлык кыргыздардын да изилдөөлөрүндө макал-лакаптардын тарбиялык мааниси туура түшүндүрүлгөн. Ошону менен катар кытайлык кыргыздардын изилдөөлөрүндө макал, лакаптардын жазылышында “лакаптар” деген аталышка “ы” үндүү тыбышын кошуп жазуу менен “ылакаптар” деп жазылган. Албетте, Кыргызстандагы айрым изилдөөлөрдө да “ылакаптар” деп “ы” үндүү тыбышын кошуп жазып жүрүшкөндөрү бар. Негизи “лакаптар” деп айтылып, “ылакаптар” деп жазылса керек. Кытайлык кыргыздардын изилдөөлөрүндө макал, лакаптардын идеялык-тематикалык бөлүштүрүүсү төмөндөгүдөй.

1. Эли-журт, Ата Мекен жөнүндө

Тууган жер – алтын бешик.
Эр тууган жеринде, ит тойгон жеринде.
Тууган жердей эл болбойт, өз элиндей эл болбойт.
Эл сыйлаган эшикте жатпайт.
Элин жамандаган эр оңбойт.
Эр ойлонуп элин табат, ат айланып мамысын табат.
Элдүү түлкү ачка болбойт.
Элдин жеринде шер болгуча, өзүн элинде кара жер бол.

2. Эрдик жана чабалдык жөнүндө

Атанын уулу ачтан өлбөй,
Ар-намыстан өлөт.
Алтын отто сыналат.
Жоо кеткен соң кылычыңды бокко чап.
Баатыр сайышта жетилет,
Кыраан уча жетилет.
Баатыр, баатыр эмес, ачууну жеңген баатыр.

3. Ынтымак – бирлик жөнүндө

Ынтымак менен конот бак.
Алтооң ала болсоң, алдындагы кетет,
Төртөөң төп болсоң, төбөңдөгү келет.
Айып ити ала болсо, бөрүнүн ырысы.
Акмак өзүнө тартат,
Акылман көпкө тартат.
Жалгыз аттын чаңы чыкпайт,
Чаңы чыкса да даңы чыкпайт.

4. Илим – өнөр жана наадандык жөнүндө

Адамга илим, кушка канат керек.
Билим бере берсең, түгөнүп калбайт,
Иш кылсаң жоголуп калбайт.
Билим – нур, наадандык зулум.
Дүйнө берген сайын азайып барат,
Билим берген сайын ашып барат.
Көзү сокур сокур эмес, көөдөнү сокур сокур.

5. Акыл-айлалуулук жана акмактык жөнүндө

Акылсыз башка адырайган көз бүтөт.
Күйөө жолдош экинчи акмак,
Балага киришкен үчүнчү акмак.
Көсөө карыганын билбейт,
Тантык жеңилгенин билбейт.
Терең суу менен бойлошпо,
Билимдүү менен ойношпо.
Билген билгенин иштээр,
Билбеген бармагын тиштээр.
Ачуу акыл таптырбайт.
Ачуу алдында, акыл артында жүрөт.

6. Иш-эмгек жана жалкоолук жөнүндө

Асыл аздап жыйылат,
Ачылган этек жабылат.
Иш кылсаң бүйрө кыл,
Сый кылсаң сыйра кыл.
Жалкоону ашка чакырсаң да, ишке чакырба.
Мээнетиң катуу болсо, татыганың таттуу болот.
Кийимди адам жыртыпайт, оокат жыртыт.

7. Убакыт-мегил, күбулуш жана жер-суу жөнүндө

Эртеңки куйруктан бүгүнкү өпкө артык,
Айдын башынан коркпой, бешинен корк.
Тогуз кыздын толгоосу бир күндө келет.
Эрте мененки суукка калсаң кал,
Кечки суукка калба.

8. Айбанаттар жөнүндө

Аты камчы менен айдабай, жем менен айда.
Жакшы ат камчы салдырбайт.
Бир малың адал өлсө, бир казан эт,
Арам өлсө, ит-кушка жем.
Суу башынан тунат,
Балык башынан сасыйт.
Бөрүнүн тиши калбаса да,
Жаман ниети калбайт.
Ит үнүн кууган айыл табат.

9. Жакшылык менен жамандык жөнүндө

Ат жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт.
Жаман атка жал бүтсө,
Жанына торсок байлатпайт,
Жаман эркек мал күтсө,
Жанына коңшу кондурбайт.
Жакшы көргөнүн айтат,
Жаман жегенин айтат.

10. Тууралык, адилдик жана карамүртөс – арамзалык жөнүндө

Ала жылкы жоголбойт,
Арамза да оңолбойт.
Калпычынын калпы да калп, чыны да калп.
Калп ырыска каршы, өмүргө жоо.
Бекерчиден бекез, кач,
Ушакчыдан көчө кач.

11. Үй-бүлө, тууган-урук жөнүндө

Атаңды сыйласан, балаңдан сый көрөсүн.
Агайындын кадырын жалалуу болсоң билесин,
Ата-эненин кадырын балалуу болсоң билесин.
Келиндин жакшы чыгышы кайнененин ырысы,
Кыздын сулуу чыгышы бүткүл элдин ырысы.
Катын калса эр табат.
Бала калса мал табат.

12. Дос-душмандык жөнүндө

Досунду тозокто сына, кашыктап суу береби,
Душманыңды жыргада сына, кыстап уу береби.
Досуңан төө сура, уялганынан бээ берет.
Досу көп менен сыйлаш,
Досу жок менен сырдаш.

13. Байлык-кедейлик жана тендик-теңсиздик жөнүндө

Байлык мурас эмес,
Жокчулук уят эмес.
Жоктун жону катуу,
Өгүздүн мойну катуу.
Эр жигит кедей болсо болсун, оору болбосун.
Мал байдыкы, жан кудайдыкы.

14. Көйрөндүк менен кичи пейилдик жөнүндө

Аттан түшсө да, үзөңгүдөн түшпөйт.
Бар мактанса табылат.
Дасторкону чоң бир наны жок.
Арадай жерге чарадай жыйын кылба.
Башы катуу болсо, аягы таттуу болот.
Төшөгүңө карай бүт сун.
Уккан кулакка жазык жок.

15. Ышкыбоздук, махабат жана өң-чырай жөнүндө

Адам карыса да, көңүл карыбайт.
Көңүлдөн көңүлгө жол бар.
Сүйдүргөн да тил, бездирген да тил.
Жаштыктан ашар сулуулук жок.
Эркенин жашы кургабайт.
Жоолук тонго жарабайт, жолго жарайт.
Тазды таз десе күлкүсү келет.(4.78-б.).
Мына ушундай тематикалык багыттарга бөлүштүрүп кароо кытайлык кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгына мүнөздүү. Албетте, келтирилген макал, лакаптар белгилүү өлчөмдө гана алынган.
Бирок Кытайдагы кыргыздардын макал, лакаптары Кыргызстандагы өнүккөн идеологиялык жана саясий-тарыхый өзгөрүүлөргө туш болгон эмес. Маселен, Кыргызстанда социализм идеологиясы гүлдөп турган учурда элдик педагогиканын бүткүл идеологиясын ошол нукта өнүктүрүүгө багыт кой-

гон. Ошол доордун идеологиясын чагылдырган макал, лакаптар коюлган талаптарга ылайык өнүгүп келген. Маселен, Кыргызстандын басма сөздөрүндө жарыяланган макал, лакаптардын тематикалык багыттары ошол доордун идеологиясына ылайык “Достук жөнүндөгү макал-лакаптар”, “Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макал, лакаптар”, “Атеисттик макал, лакаптар”, “Партия, Ленин, коммунизм, Родина жөнүндөгү макал-лакаптар”, “Эмгек жөнүндөгү макал, лакаптар” деп белгилүү ойчулдардын айтылган ойлорунун мисалында жарыяланган учурлар көбүрөөк кездешет. Мындай ойчулдардын ойлорун макал, лакап катары колдонуу айрым ишенимсиз пикирди жаратат, анткени ойчулдардын сөздөрү көбүрөөк учкул сөздөргө жакын келет. Ушул алкактан алып караганда кытайлык кыргыздар учкул сөздөрдү макал, лакап катары колдонгон учурлары көбүн эсе байкалбайт. Көбүнчө нукура элдик педагогикадан жаралган макал, лакаптар кездешет. Мисалы: “Атанын уулу ачтан өлбөйт, арнамыстан өлөт”, - деген макалдын мааниси кайсы доордун учурунда жаралбасын өзүнүн актуалдуулугун жоготпой, эразаматтардын намысын, патриоттуулугун көтөргөн идеологиялык тарбия экендигин далилдесе, кээ бир макал лакаптар таптык доордун учурундагы бир ирет эске салган макал, лакаптар кездешет. Мисалы:

Эр жигит кедей болсо болсун,
Оорулуу болбосун. же Мал байдыкы, жан кудайдыкы.

Ошондой эле, Кытайдагы кыргыздарда Кыргызстанда белгилүү болуп, эл арасына кеңири сиңип кеткен макал, лакаптардын жаңырып иштелген түрлөрүн да байкадык. Мисалы: “Элдин жеринде шер болгуча, өз элинде кара жер бол”, - деп Кытайдагы кыргыздарда берилсе, Кыргызстанда: “Бирөөнүн элинде султан болгуча, өзүңдүн жеринде култан бол”, - деген макал кеңири айтылган. Демек, эки башка мамлекетте жашаган бир элдин арасында кылымдан-кылымга жашап келген макал-лакаптардын тарбиялык багыты бирдей болсо да, айрым учурларда ритмикалык ырааттуулугуна карата өздөрүнө таандык варианттардын жаралгандыгын байкадык.

Адабияттар

1. Закиров С. Кыргыз элинин макал-лакаптары. – Ф., 1962, 40-бет.
2. Махабат жөнүндө сөз (Сүйүү темасында макал-лакаптар, учкул сөздөр) – Б.: Учкун, 2003, 69-бет; Асаналиев Т. Эски макалдын жаңыланшы// Кыргызстан маданияты, 1988, 3-ноябрь, 16-бет; Согуш жылдарындагы макал-лакаптар// Чалкан, 1985, №1, 3-б.; Атеисттик макал-лакаптар //Жеңиш Туусу, 1983, 18-июнь, 4-бет; Макал-лакаптар (Партия, Ленин, Коммунизм, Родина жөнүндөгү – Пропагандисттик жана агитатордук блокноту, 1971, №18, 43-бет; Достук жөнүндө //Ленинчил Жаш, 19685-октябрь, 2-бет; Ичимдиктин зыяндуулугу жөнүндөгү макал-лакаптардан //Ден соолук, 1964, №11, 21-б.)
3. Адабият. 2-бөлүм. Толуксуз орто мектеп окуу китеби. / Түз. Токтонур Ааамат. – Үрүмчү: Шинжаң агартуу басмасы, 2001, 205-бет.
4. Сөз берметтери. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1996, 2-3-бет.